

Urszula MYGA-PIĄTEK

Uniwersytet Śląski
Wydział Nauk o Ziemi
Sosnowiec, Polska
e-mail: urszula.myga-piatek@us.edu.pl

MAPA KRAJOBRAZÓW KULTUROWYCH TRADYCJA – POTRZEBY – TRUDNOŚCI – PRÓBY – MOŻLIWOŚCI

CULTURAL LANDSCAPE MAP TRADITION – NEEDS – DIFFICULTIES – ATTEMPTS – OPPORTUNITIES

Słowa kluczowe: mapy krajobrazowe, krajobraz kulturowy, typologia krajobrazu

Key words: maps of landscape, cultural landscape, typology of landscape

Streszczenie

Niniejszy artykuł przybliży uwarunkowania i potrzeby powstania mapy krajobrazów kulturowych Polski. Celem artykułu jest przybliżenie historycznego tła powstawania map krajobrazu kulturowego oraz uzasadnienie pilnej potrzeby jej opracowania. W artykule przypomniano etymologię słowa krajobraz oraz jego pierwsze zastosowania. Opisano także historię malarstwa pejzażowego jako źródła pierwszych map krajobrazowych *Civitates Orbis Terrarum*. W kolejnej części artykuł omawia potrzeby opracowania mapy krajobrazów kulturowych Polski i diagnozuje oraz dyskutuje trudności opracowania takiej mapy przez geografów. Na ten cel sformułowano kilka ważnych pytań, które mają doprecyzować problemy metodyczne powstania takiej mapy. Kolejny rozdział omawia dotychczasowe próby rysowania map krajobrazowych. W zakończeniu przedstawiono możliwości stworzenia mapy krajobrazów kulturowych. Jest to w części zapowiedź przykładów jakie zostaną przedstawione w dalszych częściach niniejszej książki. Niniejszy tekst zamyka postulat opracowania Atlasu Krajobrazów Kulturowych Polski.

Abstract

The article brings closer conditions and needs for developing a map of cultural landscapes of Poland. The aim of the article is to present the historical background for development of cultural landscape maps and justify an urgent need to work it out. It recalls the etymology of the notion of landscape and its first usage. It also describes the history of landscape painting as the source of first landscape maps Civitates Orbis Terrarum. Further on, the article discusses the need to work out a map of cultural landscapes of Poland and presents difficulties related to geographers' work on creating such a map. Several important questions were put forth for this purpose, aiming to specify the methodological matters connected with creation of this kind of map. The next chapter discusses attempts of drawing landscape maps which have been made so far. The closing part presents opportunities for creating a map of cultural landscapes. To some extent, it is an introduction of examples which will be presented in further parts of this book. The present article concludes with a call for developing the Mapbook of Cultural Landscapes of Poland.

WPROWADZENIE

Kartowanie krajobrazów przyrodniczych, jako całościowych i kompleksowych charakterystyk stref Ziemi miało miejsce od czasów A. von Humboldta. Od samego początku mapy takie miały charakter typologiczny. Tradycja dokuczajewska umocniła spojrzenie typologiczne i hierarchiczne na krajobrazy i doskonale sprawdza się w kartowaniu geokompleksów. Na tej tradycji wyrosły udane współczesne propozycje kartowania krajobrazów przyrodniczych opartych na spójnej klasyfikacji krajobrazów Polski (Kondracki, Richling, 1983; Richling, Dąbrowski, 1995; Richling, 1984; 2005; Richling, Ostaszewska, 1993). Obecnie, obok mapy regionalizacji fizycznogeograficznej Polski (Lencewicz, 1955; Kondracki, 1972), mapa krajobrazów przyrodniczych Polski (Richling, Dąbrowski, 1995 – Ark. 53.1, Atlasu Rzeczypospolitej Polskiej) stanowi podstawę do określania przestrzennej lokalizacji obszaru, którą można niejako „automatycznie” wypełnić treścią, gdyż za każdym typem (w hierarchicznym podziale na klasy, rodzaje, gatunki) krajobrazu stoją jasno określone warunki geologiczne, hipsometryczne, morfologiczne, glebowe, wodne, roślinne. Tym samym użyteczność tej mapy jest bardzo duża.

W przypadku kartowania krajobrazów kulturowych zadanie jest nieporównywalnie trudniejsze, z uwagi na zmienne regionalnie nawarstwienia kulturowe. Niniejszy artykuł ma na celu opis dawnych i rozpoznanie współczesnych uwarunkowań powstania takiej mapy. Rozważania będą prowadzone według schematu przedstawiającego kolejno: tradycję kartografii krajobrazowej, współczesne potrzeby, diagnozę trudności, podejmowane próby i ich możliwości powszechnego przyjęcia i zastosowania. Celem artykułu jest zatem odtworzenie historycznego tła powstawania map krajobrazu kulturowego oraz uzasadnienie pilnej potrzeby jej opracowania.

TRADYCJA

Omawiając tradycję obrazowań kartograficznych warto rozpocząć od szkicu historii samego pojęcia ‘krajobraz’. Termin ten należy do bardzo dawnych. M. Pietrzak (2005: 125), powołując się na prace Z. Naveha i A.S. Liebermana (1984) pisze, iż etymologia słowa ‘krajobraz’ wywodzi się hebrajskiego *noff*, które z kolei pochodzi od *yafe* (*piękny*) i można go odnaleźć już w Księdze Psalmów (48.2), gdzie został użyty do opisu pięknego widoku Jerozolimy. Jeśli przyjąć ten wątek za pewną wskazówkę, można zauważyć, iż od początku używania terminu ‘krajobraz’ miał on związek z oceną estetyczną fizjonomii terenu.

Zdaniem J. Schmithüsen (1976) najstarszy znany Europejczykom zapis słowa krajobraz ‘*landscap*’ został zawarty w tłumaczeniach tekstów ewangelicznych Hrabana Maurusa z Fuldy w roku 830. Z czasem krajobraz stawał się coraz bardziej określeniem potocznym i stosowany był dla opisywania charakterystycznych cech danej powierzchni. W XV i XVI w. termin ‘krajobraz’ używany był w mowie codziennej jako synonim określenia „pejzaż” lub „piękny widok” (Kondracki, 1974).

W późniejszych czasach termin ten nabrał „państwowo-prawnego” znaczenia. Od 1770 r. występował w dokumentach rady stanu niemieckich landów jak również w nazewnictwie rolniczych instytucji kredytowych prowincji pruskiej (za Buchwald i Engelhard, 1975). Niemiecki *landscaf* używany był początkowo, jako wyraz bliskoznaczny do łacińskiego *regio, provincia, terra* – oznaczał zarówno określony obszar jak i zamieszkującą go ludność. To XVIII-wieczne rozumienie krajobrazu wskazuje, iż termin ‘krajobraz (kulturowy)’ był stosowany jako synonim regionu.

Ten sam źródłosłów mają niemiecki *landschaft* i angielski *landscape*. Przyrostek *scap* późniejszy *scap* jest używany dla określenia wzajemnych związków i zależności. Jeszcze inne jest znaczenie przyrostków niemieckiego *scap* i angielskiego *scape* – będące określeniem trzonu, rdzenia, istoty, stosiny, sedna. Zatem rozumując dosłownie – ‘landszaft’ wyraża istotę kraju, jego rdzeń, „ciało”, na co zwracał uwagę D.L. Armand (1980). Może więc sugerować, iż niemiecki *Landschaft* to określenie krainy stanowiącej pewną całość ze względu na swoje cechy (Pietrzak, 2005).

Interpretację tę zdaje się potwierdzać inny jeszcze związek terminu z niemieckim czasownikiem *schaffen* – „kształtować”, „tworzyć”, który w sensie semantycznym umiejętnie podkreśla udział człowieka w tworzeniu oblicza danej krainy (np. *Landwirtschaft* – uprawa roli). Angielski ‘landscape’ ma powiązania także z *shape* – „kształtować”. Zarówno niemieckie jak i angielskie słowo ‘land’ oznacza krainę, podobnie jak w polskim słowie ‘kraj’ (Myga-Piątek, 2012).

Poszukiwania etymologii słowa ‘krajobraz’ na gruncie języka francuskiego prowadzą do podobnych wniosków. ‘Paysage’ wywodzi się od *pays*, czyli kraju. Zdaniem F. Plita (2001, 2005a,b, 2011a) nie zawsze może być ono uznawane za odpowiednik słowa ‘land’, ponieważ odnosi się głównie do niewielkiego obszaru lub kraju, zwykle o charakterze wiejskim (*paysan* – wieśniak) i ma konotacje historyczno-emocjonalne. Przyrostek – *age* służy w języku francuskim określeniu czynności (np. *labourage* – orka, *élevage* – wypas, *drainage* – odwadnianie. Pejzaż (*paysage*) zdaniem F. Plita (2001, 2005a, b, 2008), to nie tyle ‘krajobraz’, ile „wytwarzanie kraju”, „krajowanie”. Francuskie *pays* sprowadza krajobraz do ujęcia czysto regionalnego (Plit F., 2011a).

Powyższa interpretacja genezy terminu sugeruje, iż w pierwotnym użyciu krajobraz rozumiany był w znaczeniu „kulturowy” – tzn. przekształcany w procesie historycznym – „tworzony” przez człowieka i był utożsamiany ze specyfiką kraju lub regionu (Naveh, 1995). Konotacje fizjonomiczne krajobrazu pojmowanego, jako cechy tła i otoczenia człowieka były także typowe przez cały okres romantyzmu (Kolbuszewski, 1985; Wilczyński, 1996).

Próbując ustalić genezę obrazowania (utrwalania ze wskazaniem na typowe cechy) krajobrazów kulturowych, należy sięgnąć już do sztuki hellenizmu rzymskiego, gdzie krajobraz występuje, jako dekoracyjna sceneria malarstwa ściennego. Nowożytne korzenie malarstwa pejzażowego, jako samodzielnego tematu malarskiego, odnajdujemy u mistrzów szkoły niderlandzkiej i flamandzkiej (XV/XVI w.), uznając za prekursora Joachima Patinira (np. *Charon przepływający Styks*). Z pejzażu słynął także Pieter Bruegel (starszy) – *Pejzaż z przypowieścią o siewcy*, *Pejzaż z upadkiem Ikara*,

Widok Neapolu, Pejzaż z ucieczką do Egiptu, w których wydobywał „istotę” i główną cechę malowanej okolicy. Wielki rozwój pejzażu nastąpił w XVII w. W Polsce uprawiany był m.in. na przełomie XIX i XX w. przez J. Stanisławskiego J. Fałata, J. Chełmońskiego.

Z malarstwa pejzażowego należy wywodzić sposób obrazowań kartograficznych krajobrazu kulturowego. Wraz z rozwojem XVIII-wiecznej kartografii powstawały bardzo udane próby ilustrowania zróżnicowania przyrodniczego i kulturowego świata. Svetlana Alpers (1983) wyróżnia dwa typy pejzaży, które odwołują się do idei mapy: panoramiczny (*mapped landscape view*) i topograficzny widok miasta. W jej ocenie w malarstwie holenderskim wystąpił splot sztuki malarskiej i kartograficznej a jego przejawy są widoczne w malarstwie Vermeera van Delf, np. *Panorama Delth* (za Frydryczak, 2013: 37).

Z najcenniejszych pod tym względem należą atlasy starodruczne, z XVI–XVIII w., autorstwa słynnych kartografów niderlandzkich, niemieckich i francuskich¹.

Wśród nich *Theatrum orbis terrarum* A. Orteliusa² (Antwerpia, 1574), *Speculum orbis terrae* Gerarda i Cornelisa de Jode (Antwerpia, 1593) oraz *L'Atlas ou méditations cosmographiques de la fabrique du monde* Gerarda Mercatora i Jodocusa Hondiusa St. (Amsterdam, 1613), a także czterotomowy *Atlas contractus*, wydany w Amsterdamie na początku XVIII w. przez P. Schenka St. i G. Valcka (www.mnw.art.pl/kolekcje/zbiory-studyjne/zbiory-biblioteki/kolekcja-kartografii/).

Za zasadniczy pierwowzór map krajobrazowych należy uznać Wielki Atlas Miast – wybitne dzieło malarzy i kartografów falmadzkich Georga Brauna i Franza Hogenberga pod nazwą *Civitates Orbis Terrarum*, którego pierwszy tom został opublikowany w Kolonii w 1572 r. (a kolejne: tom II – 1575; tom III – 1581; tom IV – 1588; tom V – 1598; i tom VI – 1617). Atlas zawiera 546 perspektywy, widoki z lotu ptaka i widoki miast z całego świata³. Obrazy te (bo trudno nazwać je mapami w dzisiejszych standardach obrazowania) oddają najważniejsze cechy krajobrazów miejskich. Z doskonałą precyzją ilustrują układy urbanistyczne i rodzaj położenia: nadrzeczne (Bordeaux, Lyon, Budapeszt, Kolonia, Bohn, Wrocław, Szczecin, Warszawa), nadmorskie (Kadyks, Ceuta, Genua, Gdańsk, Tunis, Kair), śródgórskie (Rzym, Baden, Katania, Alhama), wyspiarskie (Diu, Korfu)⁴. Te pierwowzory map krajobrazowych są współcześnie bardzo cennym źródłem informacji naukowej o charakterze porównawczym, gdyż pozwala na to precyzja, z jaką oddane zostały cechy szczególne i wyróżniki krajobrazu kulturowego miast (np. mosty – Avignon, Drezno; wieże – Siena, owalny kształt z obwałowaniami lub murami – Strassburg, Bruksela, Briges,

¹ Wskazać tu należy na tradycję Sebastiana Münstera.

² Gdzie po raz pierwszy w naukowym znaczeniu użyto słowa ‘krajobraz’ (*besondere lantschappen*), za F. Plit, 2011, s. 35, przy czym podano tam datę 1571.

³ Mapy te dostępne są na stronie: http://historic-cities.huji.ac.il/mapmakers/braun_hogenberg.html

⁴ Kartografię miejską omawia także J. Elliot, 1900 (1987): *The city in maps urban mapping to London*; Słownik R. VereTooley, 1979: *Tooley's Dictionary of Mapmakers*; wiele interesujących informacji dostępnych jest na oficjalnej stronie historycznej kartografii duńskiej: Materials were used from George M. Welling's *Historic Maps of Dutch Cartographers* webpage.

Colmar, Damaszek). Zawierają treść dotyczącą krajobrazów otaczających miasto⁵, najczęściej krajobrazów rolniczych (struktura i układ pól, granice, murki, fosy, miedze, zadrzewienia, wały, mosty, akwedukty, drogi, pojedyncze drzewa i krzewy) i wiejskich (zabudowania, chaty). Całość, zwykle zamknięta specyficzną linią horyzontu, ujęta jest wieloplanowo z charakterystycznym układem wzgórz, gór i potoków oraz szeregu innych istotnych szczegółów topograficznych. Ryciny te były wzbogacone o dwie lub więcej postaci (mężczyznę i kobietę) – mieszkańców ilustrowanego krajobrazu, w typowych dla epoki regionalnych strojach. Ten humanistyczny akcent jest dodatkową wskazówką dla współczesnej interpretacji i porównań. Obok prostej informacji źródłowej o zróżnicowaniu etnograficznym świata, możemy doszukać się w warstwie semantycznej krajobrazu owego „twórcy” krajobrazu, który z dumą spogląda na krajobraz i którego jest nieodłączną częścią⁶.

Istotne wydaje się odnotowanie równoczesność „narodzin” krajobrazu i map krajobrazowych oraz odkryć geograficznych i wynalazku druku. W okresie tym, jak pisze B. Frydryczak sposób myślenia o przestrzeni kształtowało dziedzictwo Ptolemeusza, które sprawiło, że mapa, jako sztuka przeniesienia ziemi na rysunek utożsamiona została z *pictus*⁷.

Interdyscyplinarną perspektywę powstawania i interpretacji map, z wyraźnym nachyleniem humanistycznym (literatura, estetyka, historiografia), w swych interesujących dociekaniach przybliżyła E. Kanończuk (2011), powołując się na eseje m.in. Briana Harleya, teksty Yi-Fu Tuana, Michela Foucaulta, Malcolma Bradbur’ego, czy Franco Morettiego. Refleksje te dotyczą całościowego doświadczania przestrzeni i sposobów jego wyrażania, i dowodzą istotnych związków jakie istnieją między literaturą a geografiami⁸. Są to mało znane geografom prace, godne w tym miejscu przypomnienia.

POTRZEBY

Współczesna potrzeba powstania mapy krajobrazów kulturowych wynika z kilku zasadniczych powodów:

- teoretyczno-koncepcyjnego, o określonej metodologii dla realizacji celów poznawczych ;
- praktycznego, związanego z celami działań planistycznych, projektowania, gospodarowania, zarządzania krajobrazami i ochrony krajobrazów, czyli szeroko rozumianej polityki krajobrazowej;

⁵ Warto w tym miejscu przywołać pracę J. Elliota, 1987: *The city in maps urban mapping to 1900*.

⁶ Grupy obywateli w wiejskim planie miały dodać autentyczności do bardzo dokładnych szczegółów topograficznych. Istnieją także przypuszczenia, że mapy te miały być w ten sposób zabezpieczone przed wojskowym wykorzystaniem przez Turków, gdyż islam zakazywał obrazowania postaci ludzkich; więcej na ten temat na stronie http://historic-cities.huji.ac.il/mapmakers/braun_hogenberg.html.

⁷ Więcej na ten temat w B. Frydryczak, 2013: 31-38.

⁸ Zdaniem autorki, obie dyscypliny utekstowiają przestrzeń, tworząc jej graficzne i językowe reprezentacje, czyli mapy i utwory literackie (Kanończuk, 2011: 255).

- edukacyjnego – mapa taka mogłaby zapoczątkować naukę o krajobrazie na poziomie szkolnym. Jej brak skutkuje analitycznym podejściem w dydaktyce i uczeniu o krajobrazie na podstawie sygnaturowych map rozmieszczenia dziedzictwa kulturowego czy form ochrony przyrody;
- prawnego, wynikającego z wymogów konwencji (przed wszystkim Europejskiej Konwencji Krajobrazowej) i dyrektyw unijnych, w tym wprowadzania zunifikowanych systemów informacji przestrzennej (INSPIRE).

Pierwsze zadanie wyrasta z czysto poznawczego i dokumentacyjnego charakteru nauki. W geografii każde zjawisko przestrzenne można zilustrować na mapie. Zatem zróżnicowanie przestrzenne krajobrazów kulturowych też można i należy przedstawić za pomocą metod kartograficznych. Dlaczego zatem taka, powszechnie uznana i satysfakcjonująca mapa nie powstała dotychczas dla obszaru całej Polski? Odpowiedź na to pytania zdaje się wynikać między innymi z olbrzymiego chaosu pojęciowego i terminologicznego panującego wokół krajobrazu kulturowego (Myga-Piątek, 2005, 2008, 2012, 2014; Plit F., 2011a). Z tego punktu, widzenia brak takiej mapy stanowi ciągle wyzwanie i poszukiwanie conceptualnych podstaw jej stworzenia; rodzi wiele mniej lub bardziej twórczych sporów i dyskusji. Wydaje się, że podobnie jak z samym terminem 'krajobraz' (kulturowy), także jego potencjalna mapa wzbudza wiele naukowych emocji. W opinii autorki poziom tego teoretycznego dyskursu osiągnął już „masę krytyczną” i można stwierdzić, że geografowie polscy są gotowi przystąpić do podjęcia próby takiego opracowania. Opinię tę podziela także F. Plit (2011a), wskazując główne wytyczne metodyczne do takiego opracowania kartograficznego w szerokim zespole eksperckim.

Gotowość tę zapewne przyspieszają potrzeby praktyczne. Niedawno (kwiecień 2015) zakończono prace legislacyjne nad powołaniem Ustawy wzmacniającej narzędzia ochrony krajobrazu. Wynika z niej obowiązek sporządzania audytu krajobrazowego na poziomie województw. Sporządzenie mapy krajobrazów kulturowych będzie niezbędne do prac porównawczych i komplementarnego spójnego opracowania określającego potencjał krajobrazu kulturowego Polski. Konieczność wykonania takiej mapy zaistniała także w związku opracowaniem Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju (Śleszyński, 2013).⁹

Ponadto w różnych krajach istnieją już propozycje map krajobrazów kulturowych – istnieje zatem możliwość dodatkowych inspiracji i porównań¹⁰. Warto zapoznać się z przykładami zagranicznych doświadczeń w dziedzinie typologii krajobrazu kulturowego.

⁹ Opracowanie takiej mapy zostało opisane przez P. Śleszyńskiego – w tym tomie.

¹⁰ Wątek ten szerzej porusza w tym tomie A. Majchrowska, przytaczając typologie krajobrazów z różnych krajów.

TRUDNOŚCI

Aby przystąpić do tworzenia mapy krajobrazów kulturowych, dobrze jest zdiagnozować na początku „trudności brzegowe”, czyli określić problemy metodologiczne. Poniżej autorka proponuje zestaw pytań (a także w dalszym etapie ośmiela się przedstawić na niektóre z nich krótkie sugerowane odpowiedzi), które mogłyby ukierunkować drogę do dyskusji nad zawartością takiej mapy (a raczej map). Przewidywane trudności wynikają z braku jednoznacznej odpowiedzi na m.in. poniższe pytania:

- *Czy przy tworzeniu mapy krajobrazów kulturowych Polski należy stosować podejście regionalne czy typologiczne?*
- *W jakiej skali podstawowej należy narysować mapę?*
- *Jak połączyć aspekt materialny, fizjonomiczny i symboliczny krajobrazu?*
- *Jak przedstawić na mapie niematerialne wartości krajobrazu?*
- *Czy identyfikować na mapie typy (regiony) wg kryteriów jednolitości czy jednorodności?*
- *Czy i jak przedstawiać krajobrazy auto i allochtoniczne?*
- *Czy i jak przedstawić wiek współcześnie zachowanego krajobrazu?*
- *Czy i jak przedstawiać (szybko) zmienność i trwałość krajobrazu kulturowego?*
- *Czy i jak ilustrować genezę, stratyografię krajobrazu, rodzaj nawarstwień, ciągłość lub występowanie „uskoków kulturowych”?*
- *Jak wybrać kryteria wydzielenia jednostek podstawowych (jak uzasadnić wydzielenie jednostek)?*
- *Jak ilustrować natężenie antropogenizacji?*
- *Jak zobrazować cechy szczególne, wyróżniki krajobrazu (unikatowość)?*
- *W jaki sposób przełożyć ‘krajobraz’ zdefiniowany przez Europejską Konwencję Krajobrazową na mapę (obszar postrzegany przez ludzi) – czyli ujęcie wertykalne z modelem horyzontalnym typowym dla współczesnej kartografii np. według modelu matryca-płatkorytarz?*
- *Czy i jak zobrazować krajobrazy według dominujących czynników kształtujących?*

Listę tych pytań można zapewne poszerzać, na różnym stopniu szczegółowości.

Warto odnotować także trudność mentalną, wynikającą z czasochłonnego procesu konceptualizacji tego dzieła, co – wobec nowych przyzwyczajień (szczególnie młodego pokolenia geografów) do szybkiego efektu swych prac analitycznych – może nastroczać wiele problemów. Pokusa korzystania z nowoczesnych metod obrazowania¹¹, które stanowią, bez wątpienia, wielkie ułatwienie i przyspieszają proces tworzenia map, powinna być kontrolowana, gdyż końcowy efekt – rysunek mapy krajobrazowej - wymaga rzetelnego (żmudnego, czasochłonnego, bo interdyscyplinarnego) przeglądu i wykorzystania dorobku twórców polskiej antropogeografii

¹¹ Aktualnie obserwowany jest lawinowy wzrost zainteresowania i tworzenia różnych map będących efektem przetwarzania danych przestrzennych wynikających z umiejętnego wykorzystania oprogramowania komputerowego i technik GIS); należy być jednak bardzo ostrożnym i krytycznym wobec efektów takiej analizy.

i planowania regionalnego (m.in. prace L. Sawickiego, J. Smoleńskiego, M. Dobrowolskiej, W. Ormickiego, F. Bujaka, S. Leszczyckiego, J. Szaflarskiego, A. Wrzoska, W. Winida), etnografii (np. prace K. Dobrowolskiego – metoda genetyczno-integralna, studia ludoznawcze A. Fishera, J. St. Bystronia, J. Gajka z lat 20. i 30. XX w.), czy architektury krajobrazu (G. Ciołek, Z. Nowak, J. Bogdanowski). Prace te nie tylko mogą stanowić materiał porównawczy, ale doskonałe źródło naukowej inspiracji. Istotną trudność stanowi także zróżnicowanie potrzeb, którym mapa ta miałaby służyć.

Z przeglądu powyższych dylematów nasuwa się wniosek, że opracowanie jednej zbiorczej mapy, która byłaby wizualizacją treści, których dotyczyły powyższe pytania, nie jest możliwe. „Różne podejścia typologiczne ukazują wielowarstwowość znaczeń krajobrazu kulturowego i różne krzyżujące się poziomy typologiczne. Powstanie jednej syntetycznej mapy krajobrazów kulturowych np. dla obszaru Polski wydaje się z góry skazane na niepowodzenie” (Myga-Piątek, 2012: 179).

Zatem kolejna trudność będzie polegała na konieczności dokonania racjonalnego wyboru.

PRÓBY

Większość dotychczas podejmowanych prób sporządzenia mapy krajobrazów kulturowych Polski była mało udana, o czym pisał już F. Plit (2011 a), a sporządzenie mapy krajobrazów kulturowych Polski jest zadaniem ryzykownym i trudnym (Lewandowski, 1992).

Najczęściej były to mapy, które posługując się metodą sygnaturową, demonstrują różne natężenie i zróżnicowanie występowania obiektów dziedzictwa kulturowego i zjawisk związanych z szeroko rozumianą kulturą. Nie są one (pomimo nazwy) mapami krajobrazów kulturowych, a jedynie mapami dokumentującymi zasoby dziedzictwa kulturowego. Mapy takie są użytkowane dla celów dydaktycznych w geografii szkolnej i utrwalają analityczny (punktowy) sposób pojmowania walorów przestrzeni. Mapy zasobów kulturowych Polski odnajdujemy na przykład w *Atlasie Walorów i Zagrożeń Środowiska Geograficznego Polski* (tablica 82, gdzie zamieszczono – 4 mapy w skali 1: 4 000 000 i tablicy 83 w skali 1: 2 000 000, autorstwa M. Mileskiej i P. Kowalskiego i M. Mileskiej).

Takie samo podejście praktykowane jest w mapach turystycznych, które ilustrują nie krajobraz, a materialne walory kulturowe (wg różnych podziałów obiektów architektonicznych: sakralnych, pałacowych, przemysłowych, młynarskich, militarnych itd.; a także obiektów z Listy Światowego Dziedzictwa). Są więc mapami zażytków oraz miejsc i obiektów kulturowo cennych. Mapę taką (pod nazwą „Atrakcyjność turystyczna krajobrazów i regiony turystyczne”, s. 124, autorstwa M. Mileskiej w skali 1:2 000 000) pokazano już w Narodowym Atlasie Polski (1973-1978).

Stosunkowo najbardziej pełne podejście zaprezentował T. Opach, przyjmując wysoką szczegółowość (1: 50 000) opracowania mapy dziedzictwa kulturowego Polski i korelując rozkład walorów kulturowych i przyrodniczych (Opach, 2004, 2006, 2012; Opach, Paślawski J., 2003). Próby takiego obrazowania były podejmowane

także w innych krajach tym, znalazły się m.in. w Narodowym Atlasie Rosji z 2008 r.; warto także odnotować rosyjskie opracowanie kartowania spuścizny kulturalnej i przyrodniczej A. I. Jelczanikowa, W. Swiesznikowa (2001). Godne uwagi są także stosunkowo liczne próby kartowania dziedzictwa kulturowego poszczególnych regionów, powiatów lub nawet pojedynczych gmin, publikowane szeroko, m.in. w Pracach Komisji Krajobrazu Kulturowego (np. tom 16, *Źródła kartograficzne w badaniach krajobrazu kulturowego*). Jak zauważają sami autorzy, mapy te cechuje wysoka poglądowość, znajdują zatem duże zastosowanie w edukacji i propagowaniu ruchu krajoznawczego.

Innego rodzaju próby kartowania krajobrazu kulturowego podjęli architekci, w tym szczególnie z krakowskiej szkoły architektury krajobrazu. Janusz Bogdanowski w latach 1971-1998 opracował na podkładzie jednostek fizycznogeograficznych propozycję mapy krajobrazów kulturowych Polski, według krzyżowej typologii biorącej pod uwagę ocenę estetyczną (krajobrazy harmonijne i dysharmonijne) oraz stopień naturalności i „kulturyzacji” krajobrazu. Metoda ta była wykorzystana następnie przez Z. Myczkowskiego i innych m.in., a także do zestawienia mapy Czerwonej Księgi Krajobrazów Polski (Baranowska-Janota, Marcinek, Myczkowski, 2007). Mapa ta wykonana metodą JARK (jednostki architektoniczno-krajobrazowe) w ramach programu „Ochrona zabytkowego krajobrazu kulturowego”. Podstawowym założeniem metody JARK było wydzielenie jednolitych jednostek na podstawie ukształtowania (JU) i cech pokrycia terenu (JP) oraz walorów historycznych (JH) (Bogdanowski, 1998, 1999).

Na gruncie antropogeografii powstawały mapy, które można zaliczyć do map obrazujących stan krajobrazu kulturowego, pomimo, że nie nosiły takich nazw w godle. Tworzyła je m.in. M. Dobrowolska (1961), posiłkując się także wcześniejszymi bądź równoległe powstającymi mapami (m.in. Z. Podwińskiej, Z. Rajewskiego, St. Zajchowskiej, T. Ładogórskiego, J. Kłoczowskiego, R. Mochnackiego). Dała ona podstawy metodyczne do korelacji i łączenia treści przyrodniczej (lasy, bagna, torfowiska, rzeki, jeziora z elementami i obiektami kulturowymi – grodziska, kuźnice, osadnictwo wiejskie i miejskie). Interesujące mapy krajobrazów kulturowych, jako efektu antropogenizacji m.in. dla obszaru Mazowsza i Żuław Wiślanych opracowała J. Plit (1993, 1996, 2010). Przytoczone tu opracowania umożliwiają śledzenie ewolucji krajobrazu kulturowego. Dotyczą wprawdzie wybranych fragmentów (regionów)¹² Polski, ale stanowią przykład wartej do rozważenia metody i sposobu ilustrowanej doboru treści.

Interesująca próbę kartowania wieku krajobrazu kulturowego zaproponował także J. Wojtanowicz (2002 a, 2002 b), przyjmując tezę o rolniczej genezie krajobrazów kulturowych. Mapa taka została przedstawiona dla całej Europy, z wyróżnieniem 6 okresów (począwszy od 8000 lat wstecz) kształtowania się krajobrazów kulturowych. Obok wyraźnej zalety, jaką jest zilustrowanie strefowego rozkładu wieku

¹² Np. Puszczy Sandomierskiej, Małopolski, okolic Poznania, środkowej Polski, Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej, Równiny Praskiej).

krajobrazu kulturowego w Europie (wzrost wieku krajobrazów kulturowych z kierunku północno-wschodniego – Niż Wschodnioeuropejski i Skandynawia w kierunku południowo-zachodnim – kraje śródziemnomorskie), mapa ma wiele wad. Należy do nich mała precyzja wynikająca z pogładowej skali opracowania i z założenia, iż wiek krajobrazu kulturowego jest opóźniony (od kilkudziesięciu do 500 lat) w stosunku do pierwszych śladów rolnictwa na danym terenie. Pomysł takiej mapy wydaje się jednak bardzo interesujący i godny kontynuowania na wyższym poziomie szczegółowości.

Warto przypomnieć bardziej współczesną próbę ilustrowania zróżnicowania krajobrazu kulturowego. Propozycję taką opracował J. Solon (2008). Przedstawiono w niej typy krajobrazu kulturowego w poszczególnych gminach, a podstawą wyróżnienia było pokrycie terenu poddane analizie statystycznej według wybranych wskaźników i algorytmów. Jak zauważa sam autor (Solon, 2008: 115), analiza umożliwia w szybki i dokładny sposób odróżnienie obszarów, na których zróżnicowanie siedliskowe jest czynnikiem wpływającym w sposób decydujący na układ przestrzenny mozaiki użytkowania ziemi, od terenów, na których stopień rozdrobnienia pokrycia terenu nie odpowiada uwarunkowaniom siedliskowych. Mapa ta powstała na silnych podbudowach ekologii krajobrazu i jest jeszcze innym spojrzeniem na kwestie sporządzania map krajobrazów kulturowych.

Jedną z nowszych propozycji jest mapa krajobrazu kulturowego Polski w opracowaniu P. Śleszyńskiego (2013) zawarta w Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030. Mapa ta, sporządzona do celów planistycznych, zawiera historyczne podziały (granice obszarów historyczno-kulturowych), pokazuje gęstość granic pochodzenia antropogenicznego, udział budownictwa mieszkaniowego zrealizowanego po 1989 r. oraz klasyfikację miast według pierwszego okresu nadania praw miejskich. W ten sposób, zdaniem autora, połączono czynnik czasu, (oddziaływanie przeszłości cywilizacyjno-kulturowa na współczesną przestrzeń Polski a ponadto złożoność współczesnej przestrzeni Polski w jej fizycznym i fizjonomicznym rozumieniu, czyli efekt oddziaływań złożonych procesów rozwojowych (politycznych, społecznych, ekonomicznych i środowiskowych)¹³.

Zapewne wartą rozpatrzenia jest teza o zdeterminowaniu stanu zachowania współczesnych krajobrazów kulturowych i najcenniejszych krajobrazów historycznych przez zasięg przestrzenny i trwałość historycznych granic Polski i jej regionów. Pomysł ten w ujęciu regionalizacyjnym przedstawia w swych tekstach J. Plit¹⁴ (w druku). Przedstawione powyżej omówienie wybranych prób kartowania krajobrazów kulturowych wskazuje na bardzo dużą rozbieżność treści i podejść metodologicznych.

¹³ Uchwała Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r w sprawie przyjęcia KPZK (Monitor Polski z 2012 r, poz. 252); Mapę tę oraz okoliczności jej powstania omawia P. Śleszyński w tym tomie, s. 45-61.

¹⁴ Idea ta została omówiona także przez J. Plit w niniejszym tomie, s. 79-94.

MOŻLIWOŚCI

Próbując odnieść się do postawionych wcześniej pytań (trudności), można sądzić, że obydwa podejścia (regionalne i typologiczne) są uprawnione i wymagane do opracowania. Jedno wymaga opracowania teoretycznych podstaw regionalizacyjnych (w układzie hierarchicznym), co w niniejszym tomie proponuje J. Plit, drugie - kilkupoziomowej typologii (a może nawet klasyfikacji), co proponują różni autorzy.

Z analiz porównawczych można dojść do wniosku, że mapa typologiczna i regionalizacyjna powinna być wykonana w skali przeglądowej 1:500000, wzorem mapy krajobrazów przyrodniczych (Ark. 53.1 ARP) A. Richlinga i A. Dąbrowskiego (1995). Na potrzeby audytu krajobrazowego należy jednak przyjąć mapę dotyczącą szczebla wojewódzkiego skali 1:100000, a w celu praktycznego wyznaczania na jej podstawie krajobrazów priorytetowych – nawet 1: 50000. Zatem, jak w każdym przypadku, skala mapy powinna być dostosowana do treści i przeznaczenia. Stosując narzędzia i metody kartografii tradycyjnej, niemożliwe wydaje się zawarcie wszystkich aspektów krajobrazu na jednej planszy bez straty jakości i czytelności mapy. Z tych powodów aspekty materialne, fizjonomiczne i symboliczne nie powinny być ilustrowane łącznie, a raczej powinien powstać cykl map krajobrazów w ujęciu materialnym (opartym o kryteria strukturalno-procesowe i kryteria funkcjonalne); w ujęciu fizjonomicznym (w oparciu o kryteria morfologii i pokrycia terenu oraz konfiguracji terenu, np. jednostki architektoniczno-krajobrazowe JARK według metody Bogdanowskiego); w ujęciu symbolicznym, na podstawie kryterium występowania zjawisk niematerialnych (np. mapa zasięgów). Pewnym metodycznym kompromisem w zakresie łączenia obu podjęć są w tym zakresie metody zaproponowane przez T. Chmielewskiego (2012), T. Chmielewskiego i in. (2014) przygotowane w nawiązaniu do kryteriów architektów krajobrazu (Myczkowski, 2013, Bogdanowski, 1976; 1983). Dowiązano w nich typ oceny estetycznej (harmonijny – dysharmojny) do stopnia przekształcenia antropogenicznego (przyrodnicze, przyrodniczo-kulturowe i kulturowe) oraz formy ukształtowania terenu i zakres oraz konfigurację (teksturę) pokrycia terenu (Chmielewski i in., 2014). Jeszcze inne aspekty analizy krajobrazu kulturowego przynoszą możliwości ilustrowania stopnia otwartości i zamknięcia krajobrazu jako efektu metamorfoz kulturowych (Plit, Myga-Piątek, 2014).

Ponadto w ujęciu fizjonomicznym wskazane byłoby zastosowanie kryterium jednolitości (krajobrazy homotoniczne), natomiast jednorodność byłaby bardziej uprawniona do podejścia materialnego – wyróżnianie typów strukturalno-funkcjonalnych (homogeniczność krajobrazów). Współczesne krajobrazy są rzadko kiedy homogeniczne, najczęściej heterogeniczne, w tym o różnych konfiguracjach nawarstwień, o czym pisała już U. Myga-Piątek (2012), proponując model stratygrafii krajobrazów.

Na obszarze Polski, podobnie jak na każdym innym zasiedlonym terytorium, współcześnie istnieją krajobrazy ukształtowane w różnych epokach historycznych. Mogą one zachowywać ten sam typ użytkowania, np. rolniczego, leśnego itp., lecz ich istnienie w obecnej funkcji i strukturze może być efektem różnych wcześniejszych

czynników np. XVIII i XIX wiecznych reform rolnych. O ile wykonanie przekroju krajobrazowego ilustrującego kolejne nawarstwienia kulturowe możliwe jest na podstawie znajomości biografii krajobrazu (regionu), o tyle wykonanie mapy takiego zróżnicowania stanowi zadanie o wiele trudniejsze, aczkolwiek nie jest ono niemożliwe. Zauważmy tu podobieństwo do map geologicznych. Tak jak w przypadku geologii, mapa powstaje na podstawie wierceń i obrazowania zasięgów występowania danych utworów skalnych, tak w przypadku mapy wieku krajobrazów kulturowych powinny to być zasięgi występowania określonych typów krajobrazu związane z okresem kształtowania danego typu (rodzaj „powierzchniowej wychodni” krajobrazu starszego w otoczeniu krajobrazów młodszych,) gdzie czas historyczny byłby odpowiednikiem okresu geologicznego, np. krajobrazy średniowiecza, krajobrazy okresu nowożytnego itd.

Można także zaproponować kryterium genetyczne (pochodzenie krajobrazu, jego typ ewolucyjny), z nim związane kryterium współczesnej funkcji (użytkowanie krajobrazu). Z tego wynika następnie zróżnicowanie strukturalne i procesowe krajobrazów, co proponują autorzy projektu pt.: *Identyfikacja i ocena krajobrazów – metodyka i główne założenia* (Solon i in., 2014). W projekcie tym, na potrzeby tzw. Ustawy krajobrazowej (wówczas jeszcze projektu Ustawy), a przede wszystkim realizując zobowiązania wynikające z wdrożenia Europejskiej Konwencji Krajobrazowej zespół wykonawców pod kierunkiem J. Solona (T. Chmielewski, M. Kistowski, J. Matuszkiewicz, Z. Myczkowski, U. Myga-Piątek) wraz z gronem licznych konsultantów (A. Richling, M. Degórski, J. Plit, J. Balon, K. Pawłowska) opracował propozycję typologii, mogącej stanowić podstawę narysowania takiej mapy.

Podstawową rozróżniania krajobrazów byłoby kryterium strukturalno-procesowe, według rosnącego gradientu antropogenizacji (synantropizacji krajobrazów przyrodniczych). Możliwość ta zakłada wydzielenia trzech głównych grup typów krajobrazów. Pierwszą – rozległą grupę stanowić by miały krajobrazy funkcjonujące głównie w wyniku działania procesów naturalnych, jedynie w różnym stopniu modyfikowanych przez działalność człowieka; drugą grupą – krajobrazy funkcjonujące dzięki wspólnemu działaniu procesów naturalnych i świadomego, kierunkowego kształtowania pokrycia terenu i struktury przestrzennej przez człowieka, a ostatnią – krajobrazy w pełni uzależnione od człowieka lub przez niego skonstruowane (Chmielewski, Myga-Piątek, Solon, w druku). Na potrzeby projektu opracowana została także propozycja mapy regionalizacyjnej krajobrazu kulturowego (regionalizacji historyczno-kulturowej), która może być odpowiednikiem regionalizacji fizycznogeograficznej (Plit, J., w druku).

Jednym z największych wyzwań jest znalezienie możliwości kartowania cech szczególnych i wyróżników krajobrazu. Przy tym nie chodzi wyłącznie o występujące punktowo dominanty, lecz o szereg cech o przestrzennym lub liniowym występowaniu i związanych z tym typów dających się także ustawić gradientowo (np. według kryterium oceny wartości – por. U. Myga-Piątek, 2012).

W odniesieniu do rejestracji na mapie trwałości krajobrazów kulturowych, należy stwierdzić, że mapa taka byłaby niezwykle cenna, z punktu widzenia dokumentacji

obecnego stanu, a może przede wszystkim potrzeb monitoringu zmian. Jak wynika z codziennych obserwacji krajobraz przestaje być tworem długiego trwania. Współcześnie dochodzi do procesów, które cechuje wysoka częstotliwość zmian. Przemodelowanie krajobrazów od strony funkcjonalnej, a co za tym idzie także strukturalnej, fizjonomicznej i estetycznej zachodzi praktycznie w sposób ciągły (np. w terenach poeksploatacyjnych wskutek rekultywacji, rewaloryzacji, renaturalizacji itd). Z dużym prawdopodobieństwem można wskazać bądź przewidzieć obszary gdzie zmienność ta jest /będzie bardzo wysoka (krajobrazy szybko zmienne), i takie, które zachowują jeszcze wartość długiego trwania. W kwestii tej mieści się także problem mapowania krajobrazów efemerycznych, okresowych, itp. (Myga-Piątek, 2012).

Jeśli chodzi o możliwości kartowanie wartości niematerialnych krajobrazu, to istnieją w tym zakresie pewne wzorce (były już one podstawą wydzielenia map regionalizacyjnych Polski). Wartości niematerialne, rozumiane, jako zespół cech będących dziełem człowieka, wypracowanych w procesie dziejowym w konkretnym otoczeniu przyrodniczym i społecznym, nie dają się przyporządkować jednoznacznie do współrzędnych kartezjańskich; są często niepowtarzalne, stąd praktycznie niemożliwe jest wykonania mapy ich typów, a właściwsze byłyby mapy regionów o krajobrazach niematerialnych, gdzie wydzielenia powstałyby według takich kryteriów jak: trwałość tradycji (język, gwara), religia, *genius loci*, swojskość, wartości estetyczne, symbolika itp. Należy tu wykorzystać doświadczenie i dorobek etnograficzny (Kłodnicki, 2001; Atlas Etnograficzny Polski). Ponadto niematerialne składniki krajobrazu dają możliwość odbioru multisensorycznego (np. poprzez dźwięki, zapachy, barwy itd.). Podobnie jak składniki materialne mają one charakter nietrwały, podlegają transformacji lub zanikowi (Bernat, 2015). Dlatego mapy te można analizować jako doskonały materiał do porównań stopnia zmienności walorów niematerialnych.

Wracając do przedstawionych w 'trudnościach' wątpliwości autorki co do możliwości opracowania jednej zadawalającej mapy, należy stwierdzić, że właściwszym będzie przygotowanie zapewne Atlasu krajobrazu kulturowego Polski. Również zastosowanie technik i wizualizacji komputerowych może usprawnić korzystanie z Atlasu. Bowiem dowolne nakładanie warstw tematycznych i ich trójwymiarowe modelowanie może stworzyć obrazy w celu realizacji określonych zadań planistycznych, projektowych, ochronnych.

ZAKOŃCZENIE

Powyższe rozważania wskazują, iż treść mapy zapewne będzie dostosowana do zróżnicowanych potrzeb. Na cele audytu krajobrazowego Polski, wysoce prawdopodobne jest opracowanie w niedługim czasie mapy, na podstawie typologii zaproponowanej we projekcie *Identyfikacja i ocena krajobrazów* (2014) oraz na wzorze publikacji, będącej konsekwentną kontynuacją tego opracowania. Mapa taka, choć zapewne wzbudzi wiele dyskusji, będzie mogła być wzorem testowym.

Inne powody opracowania takiej mapy – zwłaszcza natury naukowej, stanowią zwykle rodzaj intelektualnego wyzwania i doświadczenia. Udowadniają w ten

sposób, że pod względem konceptualnym nauka o krajobrazie i jej obrazowanie kartograficzne praktycznie nie mają końca. Czy można w tym upatrywać nadziei na przetrwanie jednej geografii?

LITERATURA

- Atlas Walerów i Zagrożeń Środowiska Geograficznego Polski (tablica 82, 4 mapy w skali 1: 4 000000 i tablica 83 w skali 1: 2 000000, autorstwa M. Mileskiej i P. Kowalskiego i M. Mielekiej).
- Alpers S., 1984: *The art of describing. Dutch art in the seventeenth century*, Chicago University press, Chicago: 137.
- Baranowska-Janota M., Marcinek R.; Myczkowski Z. 2007: *Czerwona Księga Krajobrazu Polski*, Wyd. Politechnika Krakowska, Kraków.
- Bernat, 2015: *Dźwięk w krajobrazie. Podejście geograficzne*. Wydawnictwo UMCS, Lublin: 289.
- Bogdanowski J., 1976: *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Zakład Narodowy Ossolińskich Wyd. PAN.
- Bogdanowski J., 1983: *Wprowadzenie do regionalizmu architektoniczno-krajobrazowego* [w:] *Wiadomości ekologiczne*, t. XXIX, Warszawa: 183-197.
- Bogdanowski J., 1998: *Ochrona wartości krajobrazu i środowiska kulturowego. Studia i materiały*, seria *Krajobraz*. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa.
- Bogdanowski J., 1999: *Metoda jednostek i wnętrza architektoniczno-krajobrazowych (JARKWAK) w studiach i projektowaniu*. Politechnika Krakowska, Kraków.
- Buchwald K., Engelhard W. (red.), 1975: *Kształtowanie krajobrazu i ochrona przyrody*, PWN, Warszawa.
- Chmielewski T., 2012: *Systemy krajobrazowe. Struktura – funkcjonowanie – planowanie*. PWN, 408 s.
- Chmielewski T.J., Kułak A. 2014: *Struktura fizjonomiczna krajobrazu* [w:] *Struktura środowiska przyrodniczego, a fizjonomia krajobrazu* (red.:) W. Ziaja, M. Jodłowski Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej; Uniwersytet Jagielloński: 33-52.
- Dobrowolska M., 1961: *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV w.* PWN, Warszawa.

- Jelczanikow A.I., Swiesznikow W., 2001: Sostojanije nowogo napravlenija w tiemati-
czeskoj kartografii Rosii – kartografirowanija kulturnogo i prirodno go nasledija
(Stan nowego kierunku w kartografii tematycznej Rosji – kartowania spuścizny
kulturalnej i przyrodniczej) [w:] Kartografija XXI wieka: teorija, mietody, prakti-
ka. T. 2. Moskwa: 393-397.
- Frydryczak B., 2013: Krajobraz. Od estetyki picturesque do doświadczenia topogra-
ficznego. Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Nauk. Poznań.
- Elliot J, 1987: The city in maps urban mapping to 1900. The British Library Publish-
ing Division, London.
- Kanończuk E., 2011: Mapa w interdyscyplinarnym dialogu geografii, historii i litera-
tury. Teksty Drugie Instytut Badań Literackich, Polska Akademia Nauk, 5: 255-
264.
- Kłodnicki Z., 2001: Polski Atlas Etnograficzny – historia, stan obecny i perspektywy,
Lud, 85: 239-275.
- Kolbuszewski J., 1985: Krajobraz i kultura. Śląsk, Katowice: 216 s.
- Kondracki J., 1976: Podstawy regionalizacji fizyczno-geograficzna Polski. Wyd.
Naukowe, PWN.
- Kondracki J., Richling A., 1983: Próba uporządkowania terminologii w zakresie geo-
grafii fizycznej kompleksowej, Przegląd Geograficzny, 55, 1: 201-207.
- Lencewicz S., 1955: Schemat regionów naturalnych Polski [w:] Geografia fizyczna
Polski. Wyd. Naukowe PWN Warszawa: 41.
- Lewandowski W., 1992: Mapy krajobrazowe, ich klasyfikacja i zastosowanie w analizie
użytkowania ziemi (mapy wykorzystania krajobrazu). Prace i Studia Geogr., 14.
- Myczkowski Z., 2013: Kryteria waloryzacji krajobrazów Polski – propozycja syste-
matyki [w:] Identyfikacja i waloryzacja krajobrazów – wdrażanie Europejskiej
Konwencji Krajobrazowej: 64-73.
- Myga-Piątek U., 2005: Krajobraz kulturowy w badaniach geograficznych. Prace
Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, Nr 4, Sosnowiec: 40-53.
- Myga-Piątek U., 2008: Between tradition and modernity of the cultural landscape
research. Discussion on methodology [in:] Methodology of landscape research
(eds.): V. Andreychouk, Dissertations Commission of Cultural Landscape PGS
No. 9, Commission of Cultural Landscape PGS: 75-92.
- Myga-Piątek U., 2012: Krajobraz kulturowy. Aspekty ewolucyjne i typologiczne.
Wyd. Uniwersytet Śląski, Katowice, 406 s.
- Myga-Piątek U., 2014: Natural, anthropogenic and cultural landscape. An attempt to
define mutual relations and scope of notions. Dissertations Commission of Cul-
tural Landscape No 23: 39-56.
- Naveh Z., 1995: Interactions of landscapes and cultures. Landscape and Urban Plan-
ning, 32: 43-54.
- Naveh Z., Liberman A.S., 1984: Landscape ecology. Theory and application. Springer-
Verlag, New York-Berlin-Heidelberg.
- Narodowy Atlas Polski, skala 1: 2000000, ark. w opracowaniu M. Mileskiej (1973-
1978).

- Opach T., 2004: The problem of cartographic representation in relation to the polish cultural landscape. *Miscellanea Geographica*, 11: 301-310.
- Opach T., 2006: Map of the natural and cultural heritage of Poland. 1:50 000. *Cartography and Cartosemiotics*, Vol. 3: 127-133.
- Opach T., 2012: Kartograficzna prezentacja zmian krajobrazu, jako element treści map dziedzictwa kulturowego [w:] *Źródła kartograficzne w badaniach krajobrazu kulturowego*. PKKK nr 16: 136-147.
- Opach T., Pasławski J., 2003: Koncepcja mapy dziedzictwa przyrodniczo-kulturowego Polski 1:500 000. *Przegląd Kartograficzny* T.35, nr 1: 3-11.
- Pietrzak M., 2005: Ewolucja poglądów geograficznych na krajobraz [w:] *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie* (red.): W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski. *Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, Łódź: 151-162.
- Plit J., 1993: Mapa antropogenicznych przeobrażeń krajobrazów roślinnych Polski, *Przegląd Geograficzny* 65, 3/4: 389-396.
- Plit J., 1996: Antropogeniczne i naturalne przeobrażenia krajobrazów roślinnych Mazowsza (os schyłku XVII w do 1990 r.).
- Plit J., 2010: naturalne i antropogeniczne przemiany krajobrazu Delt Wisły. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 13: 13-28.
- Plit J., Myga-Piątek U., 2014: The degree of landscape openness as a manifestation of cultural metamorphoses. *Quaestiones Geographicae* 33 (3): 145-154.
- Plit F., 2001: Kilka uwag o terminie krajobraz (krajobraz kulturowy) w geografii francuskiej. *Człowiek i przestrzeń*. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków: 205-209.
- Plit F., 2005a: Paul Vidal de la Blache – krajobraz-obraz i geograficzna metoda jego interpretacji. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 4: 26-31.
- Plit F., 2005 b: Krajobrazy i regiony (w tym kulturowe). *Geografia w szkole*, 2: 82-87, Warszawa.
- Plit F., 2008: The determinants of the landscape of European civilization. *Dissertations Commission of Cultural Landscape*, No. 8, Sosnowiec: 92-104.
- Plit F., 2011a: Krajobraz kulturowy – czym jest? Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa: 112 s.
- Richling A., 1984: Typology of natural landscape in Poland on the scale 1:500 000, *Miscellanea Geographica*, Warszawa: 27-32.
- Richling A. 2005: Krajobraz naturalny, pierwotny, kulturowy i potencjalny [w:] Richling A., Ostaszewska K. red.: *Geografia fizyczna Polski*. Wydawnictwo Naukowe PWN Warszawa: 294-296.
- Richling A., Dąbrowski A., 1995: Typy krajobrazów naturalnych, plansza 53.1 [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, Główny Geodeta Kraju, IGiPZ PAN, PPWK im. E. Romera S.A, Warszawa.
- Richling A., Ostaszewska K., 1993: Czy istnieje uniwersalna jednostka przestrzenna? *Przegl. Geogr.*, T. LXIV, z. 1-2.
- Schmithüsen J., 1978: Pojęcie i określenie treści krajobrazu, jako obiektu badań geografii i biologii. *Przegl. Zagr. Lit. Geogr.*, z. 1: 9-21.

- Solon J., 2008: Typy krajobrazu kulturowego Polski. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 20: 109-115.
- Solon J., 2013: Wybrane podejścia do typologii krajobrazu w Polsce i ich przydatność dla implementacji Europejskiej Konwencji Krajobrazowej. *Identyfikacja i waloryzacja krajobrazów – wdrażanie Europejskiej Konwencji Krajobrazowej*, GDOŚ, Warszawa: 17-25.
- Śleszyński T.P. 2013: Krajobraz kulturowy [w:] KPZK *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, Warszawa, plansza 18.
- Uchwała Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r w sprawie przyjęcia KPZK (Monitor Polski z 2012 r, poz. 252).
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu.
- Wilczyński W., 1996: Epistemologia Immanuela Kanta a jedność przedmiotu geografii. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, nr 3, 4: 97-107.
- Wojtanowicz J., 2002a: Geneza i wiek krajobrazów kulturowych Europy. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, Nr. 1: 13-20.
- Wojtanowicz J., 2002 b: Europejska przestrzeń geograficzno-kulturowa i jej delimitacja [w:] Z. Górka, A. Jelonek (red.): *Geograficzne uwarunkowania rozwoju Małopolski*, Kraków: 475-482.

ŹRÓDŁA ELEKTRONOCZNE

- Armand A.D., 1980: *Nauka o krajobrazie*. PWN, Warszawa.
www.mnw.art.pl/kolekcje/zbiory-studyjne/zbiory-biblioteki/kolekcja-kartografii/
- Atlas Etnograficzny Polski
<http://weinoe.us.edu.pl/content/instytut-etnologii-i-antropologii-kulturowej/polski-atlas-etnograficzny>.
- Civitates orbis terrarum
http://historic-cities.huji.ac.il/mapmakers/braun_hogenberg.html.

